

סימן ד: אחרי רבים להטות - רוב דעות או רוב חכמה

א.

סנהדרין ל"ו. דייני מתחילים מן הצד. מה"מ אר"א ב"פ אי"ק לא תענה על ריב - לא תענה על רב. וברש"י שם: כתיב בלא יו"ד, משמע לא תחלוק על מופלא של ביי"ד, הלכך לא מתחילין מיניה, דלמא חזא ליה חובה ולא פלגינא עילויה ומתחילין מן הצד שלא ישמע (והמהרש"א גורס: שישמע) אחד דברי המזכים ויסכים עמו, עכ"ל. ובחיד' רבינו יונה כ' בדברי רש"י אלו: ולא נראים אלו דבריו, דמכלל דבריו נראה דאם אינו מסכים לדברי ג' מהם כלו' מן המזכים אסור לחלוק עליו, והולך הדין אחריו וזה אינו. ועוד דד"מ איך יגמר הדין עפ"י יחיד, ולא מצית אמרת קרא בדיי"נ כתיב, אבל בד"מ עונים עליו, דכל דכן הוא - ומה בדיי"נ דחמירי אין עונין, ד"מ לא כש"כ וכו'. עכ"ל.

ובסי' משנת יעבץ (חוי"מ סי' ה') לידידי הגר"ב זולטי ציין שהסמ"ג (לי"ת קצ"ו) ג"כ כתב כפירש"י דז"ל: הזהירה תורה בפרשת משפטים וכו' שאם ידבר מופלא שבסנהדרין בדיי"נ נפשות שאסור לנטות מדבריו, לפיכך מתחילים בדיי"נ מן הצד. ע"כ. והסביר שיטתם זו עפ"י תשובת רב האי גאון שהביא בלקוטי הרמב"ן לסנהדרין וז"ל: ואם נחלקו ביי"ד שהם שלשה, שנים אומרים כך, אם שוים בחכמה מניחים דברי יחיד ועושים דברי שנים, ואם האחד עדיף מן השנים, הולכים אחר מי שנתן טעם לדבריו, ע"כ. והרמב"ן חולק עליו דרחמנא אמר אחרי רבים להטות וע"כ בשלשה דיינים הולכים אחר רוב, אעפ"י שהיחיד גדול בחכמה מהשנים.

וכ' בביאור דעת רה"ג דלדידיה "מאי דכתיב אחרי רבים להטות אין הכונה דהולכין בתר רוב דעות, אלא עיקר הדין הוא דהולכים בתר רוב חכמה רק דברוב דעות יש רוב חכמה, וא"כ כשהמיעוט הוא רוב חכמה הולכים אחר המיעוט שהוא רוב חכמה", ע"כ. ועפ"י מבאר גם דעת רש"י והסמ"ג "דהא דאסור לחלוק על המופלא, היינו משום שהדין הוא כדבריו אעפ"י שהוא נגד דעת הרוב, כיון דהא דהולכים בתר רוב, הוא לא בתר רוב דעות, אלא העיקר הוא בתר רוב חכמה כמש"כ רה"ג הנ"ל וכו' וע"ז נאמר לא תענה על רב שאסור לחלוק על דברי המופלא, כלומר כמו שיש מ"ע אחרי רבים להטות שהמיעוט צריך לקבל את דעת הרוב, כן יש גם מצות לי"ת לא תענה על רב שאסור לחלוק על דעת המופלא, כיון שהדין הוא כדבריו" עכ"ל.

כונתו דמה שאמר הכתוב לא תענה על רב שאסור לחלוק על דעת המופלא (לפי פירש"י) הוא פירוש בדברי הכתוב אחרי רבים להטות, שהוא לא מצד רוב דעות, אלא מצד רוב חכמה, ואשר ע"כ כשיש רוב חכמה במיעוט, הוא הוא הרוב שאמרה תורה ללכת אחריו לשיטה זו.

ב.

אך לפ"ז אינו מובן מה יעזור לנו בדיי"נ שלא נשמע דברי הגדול רק לבסוף, הרי סו"ס באותה שעה שמגלה דעתו הרי הוא הרוב שאחריו אמרה תורה שיש להטות, א"כ יש לפסוק הלכה כדעתו ולא כדעתם, ודעתם בטלה כמי שאינה, וכמו תמיד ברוב דעות כשהם שוים אין הבדל מתי אמרו הרוב דבריהם אם לפני המיעוט או אח"כ, כן גם כשמגלה הגדול דעתו שהוא הרוב מבחינת החכמה, יש ללכת אחר דעה זו, והשאר בטלים כמי שאינם.

ומה שנתלה ברש"י וסמ"ג. ברש"י אין הלשון ברור, ובמהרש"א מטה דעתו שאין איסור בדבר אלא **שלא ירצו** לחלוק עליו, וכ"ה באמת מפורש ברש"י על המשנה, וצ"ע. ברם מהתוס' ד"ה דיי"נ מפורש יוצא שהוא איסור, עיי"ש מהר"ם ומהרש"א. אולם לת"י ב' הוא רק בדיי"נ, וכ"ה דברי הסמ"ג שהזכיר בלשונו רק דיי"נ (ואין בסמ"ג יותר מאשר בדברי התוס'). ובכל אופן לשני התירושים אין זה אלא מפני שהגדול גילה דעתו והוא ממדת ד"א שלא לסתור דבריו, שמשו"כ בדרך שאלה מותר תמיד, וכן טרם שגלה דעתו אין קפידא, גם אם אח"כ נודעה דעתו שהיא בניגוד להם. ובמניינא דרבי דכולהו מנייני מן הצד הוה מתחלי כמבואר בגמרא שם לעיל, גם בדיי"מ יוכרע עפ"י דעות ואפילו נגד הגדול. והיינו מדין אחרי רבים להטות שפירושו לכל הדעות רוב דעות ולא רוב חכמה.

והא דבדיי"מ מתחילים מן הגדול, להני דמפרשי לה לאיסור לחלוק עליו, דנמצא מוכרע עפ"י דעת היחיד, ה"ז כדכתבו בתוס' וביארם המהר"ם הנ"ל ששיבת שאר הדיינים מועילה כדי להשמיע לפניו דעתם בדרך שאלה, ואז אם אינו מקבל סברתם, הרי הם מבטלים דעתם בפני דעתו, כפי שהורתה התורה לא תענה על רב, ומצרפים דעתם לדעתו, ונמצא הדין יוצא לא עפ"י הכרעת היחיד אלא בהסכמת כולם.

והם הם הדברים המבוארים במכלתא שהביאם המגדל עוז (והביאם בספר הנ"ל): שלא תאמר די שאהיה כאיש פלוני וכו' יכול אף דיי"מ כן, תי"ל אחרי רבים להטות. ולכאורה מזה סתירה להני שמפרשי לא תענה על רב לאיסור לחלוק עליו, וכן נראה מהמכל' דהכתוב לא נדרש אלא לענין דיי"נ דוקא ושלא כתי' א' דהתוס'. אא"כ נאמר להני שיטות דגמרא דילן פליג. כן אינו מובן מהו זה שמוכיח ממש"י אחרי רבים להטות, וכן הרי כתוב זה ג"כ אמור בדיי"נ.

ג.

והנראה דלהני שיטות ממשמעות הכתוב שמעיין תרתי: שאסור לענות נגד דבריו, ושאסור גם לבטל דעתם ולהסכים לדבריו מבלי שסברתם הם נוטה לכך. אולם ביחס לדין האי' למדים מזה גם לדיי"מ ומכח ק"ו, כמש"כ בתוס' הרי"י הנ"ל "דכל דכן הוא". אכן בנוגע לדין השני י"ל שהוא באמת רק בדיי"נ שמחמת חומרם אין להוציא הדין אלא ע"י שנתברר לכל אחד מן הדיינים אמיתותו מכח עצמו ולא ממה שסומך על הגדול. וזהו שדן במכלתא שמא נאמר שגם דין הבי' נלמד עכ"פ בדרך מה מצינו מדיי"נ, כדרך שלמדו דין ביי"ד נוטה, (סני' ג'): שאם אמנם אסור להם לחלוק על הגדול מ"מ אסור להם גם להראות כמסכימים לדעתו, ולפ"ז נאמר שבדיי"מ יוכרע הדבר רק עפ"י

היחיד הגדול, וכקושיית תוסי' הר"י, והשאר שיושבים אינם אלא בכדי לחוות דעתם לפניו שאם ירצה יקבלה ואם לא - לא. ולזה מביא המכלתא שזה לא יתכן, שהרי הכתוב אומר אחרי רבים להטות, שזה אמור גם בד"מ, שההכרעה היא לעולם לא ע"י היחיד אלא דוקא לאחר שגם האחרים מקבלים דעתו והדין יוצא עפ"י רבים ולא עפ"י יחיד גרידא.

ולק"מ מה שהקשה המנ"ח הלא זה הטיית הדין דאם היו אומרים האמת יוסיפו הדיינים, דהם אומרים האמת ומגלים דעתם בדרך המו"מ, ולבתר הכי כיון ששמע הגדול ולא קבל הסברא, הרי הם מבטלים עצמם וסברתם כמצווה עליהם, א"כ הם בכלל הדיינים. ואינו דומה למי שאינו יודע, שאז אינו בגדר דין כלל. משא"כ בנידו"ד שיש להם דעה אלא שמבטלים אותה כפי הנדרש. וה"ז בדומה למיעוט הדיינים שאעפ"י שדעתם אחרת, וכיון שמוכרע נגד דעתם הרי נמצא שהם טעו בדין ומ"מ תורת דיינים עליהם, ונחשב פס"ד ע"י כולם, ה"נ כאן. (ובס' הנ"ל דחק עצמו טובא בהסרת קושיית המנ"ח אך ז"פ וכנ"ל).

ד.

ובהנ"ל נ"ל גם לבאר כונת הרה"ג, והוא לכשנדקדק בלשונו שכי': אם האחד עדיף מן השנים הולכים אחר מי שנתן טעם לדבריו, שאינו מובן מהו זה שאמר אחר שנתן טעם לדבר, הרי כולם נתנו טעם לדבריהם, ואטו רק האחד נתן טעם לדבריו? אלא שכוונתו כדברי המהר"ם הנ"ל, דאמנם כל עוד שלא שמע הגדול טעמים ונימוקים אין לבטל דעתם ולקבל דעתו, כי שמא טועה הוא, והרי לשם זה יושבים הם במושב תלתא, ואין הגדול דן יחידי. וכבר נתבאר כיצ"ב ברמב"ן בהשגותיו לשהמ"צ 'שורש א' וכ"ה בחינוך' "שאם היה בזמן הסנהדרין חכם וראוי להוראה והורו ב"ד הגדול בדבר א' להיתר והוא סבור שטעו בהוראתם אין עליו לשמוע דברי חכמים וכו' וכש"כ אם היה מכלל הסנהדרין יושב עמהם בב"ד הגדול ויש עליו לבא לפניו ולומר טענותיו והם ישאו ויתנו עמו ואם הסכימו כלם בביטול הדעת ההוא שאמר ושבו עליו סברותיו יחזור וינהוג בדעתם אחרי כן וכו'." הרי כנ"ל שרק **לאחר** שהוצעה הדעה המתנגדת ושמעוה וביטלוה, חל הדין לבטל דעתו ולשמוע לדעתם. וה"נ הדין בד"מ לדעת סוברים שלא תענה על רב נאמר לאיסור, שמשמיעים טענותיהם וסברתם ו"אחר שנתן טעם לדבר" הכונה שהגדול שמע דבריהם ונתן טעם לדבר למה אינו מתחשב בדעתם, אז חל עליהם הדין לבטל דעתו ולקבל דעתו, ואז הרי הם מצטרפים אליו בפסק הדין, והדין יוצא עפ"י דעתם ג"כ, כמאמר התורה אחרי רבים להטות, דהיינו רק כשהם ג"כ מסכימים לבסוף לבטל דעתם ולהצטרף לדעתו. ויוצא מזה שגם לדעת הרה"ג אחרי רבים להטות מתפרש כפשוטו אחר רוב דעות, אלא שמכח "לא תענה על רב" אנו למדים שעליהם להצטרף לדעתו ואסור להם להוות רוב להכריע נגדו. אכן נראה שגם לדעתו הרשות בידם להסתלק מן הדין כי לא אסרה תורה אלא ההכרעה נגדה אבל אין חיוב להצטרף לדעתו, אם ברור להם שהוא טועה, כנלענ"ד פשוט.

ה.

וביישוב דעת רש"י לפ"מ שהבין אותם תוסי' הר"י, שהם לכאורה סותרים מה פירש"י עצמו במתני', נראה לכשנדקדק בדבריו שמשמיעים, לפי גירסת המהרש"א, **שישמע** אחד דברי מן המזכרים ויסקים עמו, ולכאורה הוא שפת יתר, כי טעמו הרי מבואר שהמזכה יצטרך לבטל דעתו מפני דעת הרוב, ולמה לו מה שכתב, שמא **אחר** ישמע דבריו ויסקים עמהם, כן אינו מובן כל עיקר, וכי בטוחים אנו שדוקא הקטנים ילמדו זכות, שמהם אפשר יהיה ללמוד, הרי יתכן כמו כן להיפך שהגדול דוקא דעתו לזכות והקטנים מחייבים, ושמה ע"י הקדמות אלה שמן הצד ישמעו דבריהם לחיוב ויסקימו עמהם? ע"כ נראה שדעת רש"י, שאם אמנם אסור לחלוק על הרב, היינו רק כל עוד שזה בגדר **משא ומתן** בעמידה למנין בו ביום של **התחלת** דיונים, שאז אין בזה הכרעה מוחלטת, שהרי למחר כשעומדים למנין סופי, הרשות בידי כל אחד להכריע סופית, ע"כ אין הקפדה אם לא יאמרו דעתם האמיתית שאינה בהתאמה עם דעת הגדול, כיון שממילא אין עדיין הכרעה סופית. משא"כ בזמן **גמר הדין ודאי דלא נאמר שאסור לחלוק עליו**, כיון שכל עיקר אין זה אלא ממדת ד"א, אין זה יכול לפגוע בעיקר הפס"ד רק בצורת הדיינים. ולענ"ד זוהי גם הכונה בתוסי' שכתבו "דרך שאלה יכולים לענות", שהוא **לא** כהבנת המהר"ם, שרק בגדר מו"מ וחוות דעת ולא לחלוק, כי באמת **רשאים גם לחלוק**, אלא שאופן הדיבור במחלוקתם אינו צריך להיות פסקני, כאילו הרב טעה בדבר אלא בנוסח של שאלה ודיון, אבל בנוסח זה רשאים הם להביע באמת **התנגדות** מוחלטת. וזהו כמו שנפסק להלכה בשו"ע (יו"ד רמ"ב) "ולא יסתור דבריו" (סט"ז), ומ"מ מותר לחלוק עליו באיזה פסק (שם רמ"א סק"ב). ואפילו לפמשי"כ הש"ך שם שהוא בנטילת רשות, נראה שישבת הדיינים יחד היינו נטילת רשות, בפרט כשאומרים דרך שאלה, וכנ"ל. ומעתה יש בלא תענה על רב שני ענינים: א' איסור לחלוק בצורה פסקנית של התנגדות, ב' חשש שימנעו מהבעת דעה גם בנוסח של שאלה, מתוך שיחששו שמא יראה הדבר כפגיעה, שלא ימצאו הביטוי הנכון והמתאים ויפגעו ע"י באיסור של לא תענה על רב. וזהו שיחששו לענין דייני, שאעפ"י שישנה דרך להביע ההתנגדות "בצורת שאלה" וכנ"ל, מ"מ חיישינן שמא ייבחרו להמנע בכלל מלהביע ההתנגדות. אכן בד"מ לא חיישינן לזה כיון שאינו אלא חשש, ובעצם הרשות נתונה להביע התנגדות.

ו.

ומעתה יתבארו יפה דברי רש"י הנ"ל שהוצרך לתת טעם שמא ישמעו **אחרים** דברי המזכה ויסקימו להם, כי מאחר שסובר שבשעת פסק הדין לכו"ע יכולים להכריע נגד דעת הרב, א"כ לכאורה מה איכפת לן בהא שלא יתחילו מן הצד אלא מן הגדול, ואז האחרים לא יתנגדו הן בצורה פסקנית מצד הדין, והן אפילו בצורה של שאלה, ומצד החשש וההמנעות העצמית וכנ"ל, הרי לא תהא בזה עכ"פ שום השפעה על הפסק כי המזכה יודע הרי טעמו ונימוקו, ואם לא ישתכנע מדברי הרב יוכל להכריע כדעת עצמו, א"כ למה לנו להתחיל מן הצד. ולזה הוסיף רש"י, כי אם אמנם כלפי המזכה עצמו אין נפ"מ, הנפ"מ לגבי אחרים, שיתכן שאם יביע טעמו ונימוקו, גם הם יקבלו דעתו ויסקימו אליו ויצטרפו עמה משא"כ אם לא ישמיע דעתו רק בזמן ההכרעה יאמר לזכות מבלי הנמקה כלל.

ומעתה ניתן גם ליישב הסתירה שברש"י בב' אופנים: א' שרש"י במשנה בא להוסיף על דרך דברי התוס' שדרך שאלה הרי מותר לענות, א"כ הרי עדיין האפשרות קיימת להסביר ההתנגדות לדברי הרב בדרך זו, וקשה למה מתחילין מן הצד? ולזה מוסיף, דכיון דהתנגדות ממש אסורה חיישין שלא ירצו גם להביע התנגדות בדרך שאלה. ב' דנראה מהמשנה שהמנין מתחיל מן הצד הן בהתחלת הדיונים והן בשעת ההכרעה הסופית, שהרי לא חילקו בדבר. והרי כנ"ל בהכרעה הסופית הרי ודאי מותר להתנגד (וזה הרי ברור לכל הדעות, לאחר שכבר התחילו אתמול מן הצד ושמעו דעות החולקים על הרב טרם שנשמעה דעתו, שאז הרי ודאי אין איסור בסוף להמשיך בדעה זו, וכן לחזור ולראות דברי המזכיר), א"כ למה נאמר **בסתם** במתני' ולמה לא יהא הדין שרק בראשית הדיון מתחילים מן הצד משא"כ בשעת ההכרעה הסופית. ולזה הוסיף רש"י עוד טעם במתני', היינו שגם אז אכתי קיים חשש שלא ירצו להתנגד לדעת הגדול, כיון שעכ"פ יש יסוד הלכותי מסויים האוסר התנגדות לרב באיזו צורה שהיא וכנ"ל.

סימן ה: פסול זקנה בסנהדרין

א.

איתא בגמרא (סנהדרין ל"ו): : אין מושיבין בסנהדרין זקן וסריס ומי שאין לו בנים. ופירש"י זקן ששכח כבר צער גידול בנים ואינו רחמני וכן סריס. וכ"ה ברמב"ם (פ"ב מסנהדרין ה"ג): אין מעמידים בכל הסנהדרין לא זקן מופלג בשנים ולא סריס מפני שיש בהם אכזריות ולא מי שאין לו בנים כדי שיהא רחמן. פסול זה הוא בעיקרו **בדיני נפשות** שיש בהם דין והצילו העדה. וצ"ל שכיון שאינם ראויים לד"יין אין מושיבים אותם בסנהדרין גם לשאר דברים. ובחיד' רבינו יונה שם נראה שנוקט שפסול זה הוא בשאר דברים רק מדרבנן, עיי"ש (ד"ה איכא). והמסתבר לכאורה כי היכן מצינו בתורה שגם במקום שאין דין והצילו העדה פסולים אלה שאין בהם רחמנות. ובמסית הרי אמרו שמושיבין בדינם זקן וסריס וכו' (שם בברייתא), וודאי שאין הפירוש שזו חובה להושיב בדינם רק כאלה, שהרי הכתוב 'לא תחמול ולא תכסה עליו' אין משמעותו דוקא לענין מי שישב בדינו, ולפסול מי שיש לו בנים, אלא שאין שם הקפדה על הצלתו. שמשו"כ קבעו חכמים שראוי להושיב בדינו אלה שאין בהם רחמנות. ואילו היה זה דין תורה שרק אלה הראויים לדין 'הוצילו העדה' כשרים לכל עניני סנהדרין ולא אחרים, כי אז ודאי גם לדין מסית היו פסולין, א"י כנ"ל שאינו אלא דין דרבנן.

ובפשטות צ"ל דכיון שאינו אלא **מדרבנן**, ולא נזכר דין זה אלא לענין **הושבתם** בסנהדרין שאין גם הדין דרבנן אמור אלא לתחלת הושבתם בסנהדרין, שיש להקפיד שיהיו ראויים גם לד"י"ם אבל בשהיה כבר בסנהדרין אלא שהזקין אינו נפסל אלא לד"י"ם, אבל אין מסלקין אותו משאר עניני הסנהדרין. אולם מרן הגר"י נסים שליט"א (התוה"מ קובץ ז-ח) מוכיח דדעת הראשונים שכשם שפסול לכתחלה כן מסלקין אותו מן הסנהדרין כשהזקין גם לשאר דינים. דבריו מתבססים על הרשב"א, רבינו יונה ורש"י:

הרשב"א (שו"ת ח"י סי' קצ"א) כ': נ"ל דכל שהוא תלוי בסבה, כל שישנה לסבה ענין נגרר אחר הסבה, וסבת הזקנה אכזריות. ולפיכך אין מושיבין אותו אחר שנזדקן **בדין** של סנהדרין שהרי נתחדשה לו הסבה הגורמת. וכ"י לשון רש"י שכתב זקן שכבר שכח צער גידול בנים ואינו רחמני. וסריס נמי אעפ"י שנסתרס עכשיו מסלקין אותו, ע"כ. הרי דעתו מפורשת שמסלקין אותו גם כשכבר ישב מקודם בסנהדרין. (אגב, נראה מלשונו שמפרש 'אין מושיבין' הכונה על הושבתו בדין זה שבא לפניו, ולא קאי על ראשית הושבתו בסנהדרין וממילא הדיוק ממה שהברייתא לא נוקטת רבותא יתירה שגם מסלקין אותו נופל, שהרי בזה באמת מיירי הברייתא);

רבינו יונה בחידושו הנ"ל כ': ונ"ל דכשם דאין מושיבין זקן בסנהדרין, כך אם היה זקן מסלקין אותו, שהרי אינו יכול לדון ד"י"ם לפיכך אין מושיבין אותו:

רש"י (הוריות ד' ד"ה או) כתב: אי נמי זקן או שלא היה לו בנים היה לכך נתמנה אחר במקומה הרי ג"כ דבריו מפורשים שגם אם הזקין בהיותו בסנהדרין מסלקין אותו.

ותמה על מש"כ ב"חסדי דוד" בברייתא הנ"ל שפשוט שאם הזקין בסנהדרין אין מורידין אותו דמעלין בקודש וכו' "וכ"כ ז"ל", שהרי בראשונים הנ"ל מבואר ההיפך, ומי הם הראשונים שרמזו עליהם חסדי דוד שכתבו כדבריו. עכת"ד.

ויש לעיין במה שהרשב"א מסתמך על רש"י שכתב בטעם פסול הזקן שכבר שכח צער גידול בנים, שמה אפשר להוכיח מזה לענין פסולו לשאר דברים דבעי סנהדרין, הא ע"כ שם הפסול אינו עצמי אלא מפני שאינו ראוי לד"י"ם, וא"כ בזה הרי אפשר אכתי להסתפק שמא דין זה אינו אלא כשבאים להושיבו בתחלה אבל לא כשכבר ישב, וצ"ע לכאורה.

ב.

ונלעני"ד לקיים דברי ה"חסדי דוד" שיש להם יסוד ושורש בדברי הראשונים, וכלה"ן. ונפתח בדברי הרבינו יונה וביאורם. הרי"ם עומד שם בדברי הגמרא שלענין שוה"נ לא נאמר הפסול של זקן וכו' ואעפ"י דבעי סנהדרין של כ"ג לדון, והקשה הא כיון דעכ"פ אין מושיבין זקן בסנהדרין איך יוכל לדון בדין שוה"נ. ותיירץ וז"ל: ונ"ל דכשם דאין מושיבין זקן בסנהדרין, כך אם היה זקן מסלקין אותו, שהרי אינו יכול לדון ד"י"ם, לפיכך אין מושיבין זקן, וכ"י בשנוי דבריו (כ"ה הגירסא לפנינו, אולם נראה שט"ס הוא והיה כתוב בראשי תיבות "בש"ד", והכונה: בשאר דברים, היינו לא רק ד"י"ם בלבד). אבל בממזר ובשאר פסולים אי אפשר לפי שפסולים מתחלתן הם ולא ישבו מעולם כנ"ל, עכ"ל. ותיירצו בפשוטו אינו מובן דמאחר דמסלקין אותו גם כשכבר היה אדרבא הרי קשה טפי שא"כ לא יצויר כלל ישיבת זקן בסנהדרין. ובהתוה"מ (ט-ל עמ' ס"א) יצא הרב ב. רבינוביץ-תאומים לבאר דבריו שהכונה